

ВОЛИНЬ·ЖИТОМИРЩИНА

Історико-філологічний збірник з регіональних проблем

22 (II том) 2010

ЗМІСТ

Описова діалектологія

- Юлія АБРАМЯН**
ДИНАМІКА РОСЛИННИЦЬКОЇ
ЛЕКСИКИ В
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ
ГОВІРКАХ.....6
- Григорій АРКУШИН**
СТВЕРДЖУВАЛЬНІ ТА
ЗАПЕРЕЧНІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКІ
СЛОВА-РЕЧЕННЯ.....17
- Марія БРУС**
ФЕМІНТИВИ ПІВНІЧНОГО
НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ.....23
- Марина ВОЛОШИНОВА**
ДІАЛЕКТНІ НАЗВИ ЇЖІ:
СЛОБОЖАНСЬКО-ПОЛІСЬКІ
ПАРАЛЕЛІ.....35
- Ірина ГЛУХОВЦЕВА**
ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАСТОТУ
ВЖИВАННЯ СТІЙКИХ
СПОЛУЧЕНЬ СЛІВ В
УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ
ГОВІРКАХ.....41
- Катерина ГЛУХОВЦЕВА**
ПРИЗВИЩА ЖИТЕЛІВ
ЛУГАНЩИНИ, СПІВВІДНОСНІ З
НАЗВАМИ ОДЯГУ ТА
ВЗУТТЯ.....48
- Інна ГОРОФ'ЯНЮК**
ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД
ПОДІЛЬСЬКО-ПОЛІСЬКИМИ
ПАРАЛЕЛЯМИ В
ДЕНДРОЛЕКСИЦІ.....56
- Галина ДОБРІЛЬОЖА**
ПОЛІСЬКА КОМПАРАТИВНА
ФРАЗЕОЛОГІЯ
АНІМАЛІСТИЧНОГО
СПРЯМУВАННЯ.....65

Наталія ДЯЧЕНКО
НОМІНАЦІЯ ЧАСТИН РУКИ В
ГОВІРЦІ СЕЛА НЕВГОДИ
ОВРУЦЬКОГО РАЙОНУ
ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....72

Руслана ЗІНЧУК
СЛОВОЗМІНА ІМЕННИКІВ
ЖІНОЧОГО РОДУ, ОФОРМЛЕНИХ
ЗА ЗРАЗКОМ ДАВНІХ *-І-ОСНОВ,
У ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ТА
СУМДЖНИХ ГОВІРКАХ.....79

Олександр ІЩЕНКО
ДИФТОНГИ В
ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ
ДІАЛЕКТАХ (за даними
інтонаграфування).....89

Галина КОБИРИНКА
ПІВНІЧНІ ТА ПІВДЕННІ
АКЦЕНТНІ ТИПИ ДІЄСЛІВНИХ
ФОРМ І ОСОБИ ОДНИНИ
ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.....101

Наталія КОВАЛЕНКО
МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА
НАРОДНИХ ПОРІВНЯНЬ У
ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ
ГОВІРКАХ.....107

Ганна КОЗАЧУК
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТА
ДЕРИВАЦІЙНА СТРУКТУРА
ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У
НАДБУЗЬКО-ПОЛІСЬКИХ
ГОВІРКАХ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ.....115

Ганна КОНТОРЧУК
ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІСЬКИХ НАЗВ
БДЖОЛИНОЇ СІМ'Ї.....123

Мігай КОЧІШ
УКРАЇНСЬКЕ ТА БІЛОРУСЬКЕ
МОВОЗНАВСТВО В СЕГЕДІ.....130

УДК 81'282.2:81'373
ББК 81.2Ук

Марія БРУС

ФЕМІНІТИВИ ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукова стаття є першою спробою здійснити комплексний аналіз фемінітивів північного наріччя української мови з використанням відомих на сьогодні лінгвістичних джерел (лексикографічних, монографічних тощо) і показати своєрідність фемінікону цього етнографічного регіону України. У ній проаналізовано загальні і власні назви жінок на лексичному й дериваційному рівнях, показано спільні й відмінні риси в їх семантичній і словотвірній організації. Відзначено, що для північного наріччя характерне активне творення специфічних прізвиськ жінок, значне переважання їх над апелюваннями, розвиток лексичної і словотвірної синонімії фемінітивів, панування стилістично маркованих найменувань жінок – переважно власних фемінітивів-діалектизмів, відображення ними специфіки північного наріччя.

Ключові слова: північне наріччя, фемінітиви, семантика, словотвір.

Північне наріччя – це невелика етнографічна частина України, найменша, порівняно з іншими наріччями української мови, але велика й цінна скарбниця давніх мовноісторичних процесів, реліктових українських мовних рис. Його відносять до прабатьківщини розселення слов'ян¹, виводять зі східнослов'янських племінних діалектів, співвідносять з давніми племенами древлян, сіверян, полян² і виділяють у його межах численну кількість мовних рис, що є відголосом минулого української мови³. Специфіку північного наріччя визначили

¹ Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2-х т. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – С. 5.

² Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 13, 17.

³ Див.: Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – 3-є вид., зі змін. і доп. – К.: Вид-во "Україн. енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2007. – С. 503; Жилко Ф.Т. Нарис з діалектології української мови. – Вид. друге (перероблене). – К.:

різноманітні мовні й позамовні фактори (стійкість і стабільність польських діалектних систем, слабкий вплив літературної мови в різні історичні періоди, близьке контактування з польськими, білоруськими й російськими говірками, територіальна віддаленість від національних державотворчих і культурних процесів, стабільність населення, незначні міграційні процеси та ін.)⁴. Неоднакові історичні обставини на півночі України в різні віки зумовили членування цього наріччя на східнополіські, західнополіські й середньополіські говірки, а міцність його старожитньої мовної основи спричинила збереження до сьогодні багатьох давніх українських мовних рис. Найбільшої своєрідності північному наріччю надають фонетичні й морфологічні особливості, що знайшли відображення в багатьох загальних і спеціальних діалектологічних виданнях⁵. Однак і лексика північного наріччя відзначається неповторними унікальними особливостями, а в її межах оригінальною складовою частиною є слова зі значенням особи жіночої статі – фемінітиви. Для опису таких номінацій у сучасній лінгвістиці немає усталеного термінологічного визначення. Водночас, для уніфікування цієї категорії слів і системного вивчення її запропоновано використовувати слово *фемінітиви* “назви осіб жіночої статі” й похідні від нього терміни – *фемінітивний*, *фемінітивність*, *фемінізація*, *фемінізувати* тощо⁶.

Українська лінгвістика має вже чимало обширних і невеликих праць, що відображають історію фемінітивів⁷, але не може

Рад. школа, 1966. – С. 140-172 та ін.

⁴ Назарова Т.В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови й діалектів // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами: зб. наук. праць / ред. кол.: М.А. Жовтобрюх (відп. ред.), І.Р. Вихованець, Н.Й. Марчук, І.Г. Матвіяс, Т.В. Назарова. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 38.

⁵ Лисенко П.С. Словник польських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 11-15.

⁶ Брус М.П. Поняття з основою *фемін-* у контексті сучасної української лінгвістики // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: Донецький національний університет, 2008. – Вип. 16. – С. 209-214.

⁷ Ковалик І.І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962. – Кн. 5. – С. 3-34; Фекета І.І. Жіночі особові назви в українській мові. (Творення і вживання): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – Ужгород, 1968. – 369 с.; Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників із модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.; Брус М.П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть: словотвір і семантика: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т

похвалитися всеохопним комплексним дослідженням фемінітивів української мови з урахуванням усіх мовних аспектів і всіх форм національної мови. Об'єктом відомих на сьогодні досліджень є в основному фемінітиви української літературної мови різних історичних зрізів. Тоді як надзвичайно багатим джерелом вивчення фемінітивів української мови є її діалектна мова, що значною мірою зберігає давні українські риси та сама живить постійно літературну мову новими елементами. Проте фемінітиви різних говорів української мови знаходяться тепер лише в стані початкового вивчення⁸. У поле зору науковців не потрапляли ще й фемінітиви північного наріччя української мови, хоч вони стали вже складовою частиною багатьох лексикографічних видань. Водночас підготовка цілісної системної праці про фемінітиви української мови потребує ґрунтовного вивчення фемінітивів усіх наріч і говорів української мови. У зв'язку з цим стаття присвячена фемінітивам власне північного наріччя української мови. А поняттям *фемінітиви* охоплено в даній статті не тільки апелятиви, а й антропоніми (прізвиська) зі значенням особи жіночої статі, що зумовлено специфікою фемінітивів цього регіону і багатством джерельної бази.

Фемінітиви північного наріччя, виявлені переважно в наукових виданнях (словниках, монографіях, статтях), – це лексика, що відображає специфіку Полісся загалом, окремих її куточків зокрема (сходу, заходу, центру), зв'язок цього регіону з іншими наріччями української мови, з говірками білоруської, польської, російської мов, вплив сучасної української літературної мови та інших мов. Але чітке розмежування її за вказаними ознаками важко провести, оскільки визначити достеменно ареал поширення лексеми чи належність її до певної території практично неможливо. Усі ж загалом фемінітиви можна класифікувати на апелятивні й ономастичні утворення. Апелятиви становлять невелику кількість слів, порівняно з антропонімами. Так, “Словник поліських говорів” П.С. Лисенка (1974) фіксує близько 60 слів, “Словник

імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 206 с.+60с. та ін.

⁸ Див.: Брус М.П. Гуцульські фемінітиви: семантика і структура // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2010. – Вип. XXV-XXVI. – С. 67-72.

⁹ Див.: Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.; Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок у 2-х т. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – 354 с.; Т. 2. – 458 с.; Словник прізвищ північно-західної України: у 3-х т. / Упорядник Г.Л. Аркушин. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – Т. I. – 412 с.; Т. II. – 456 с.; Т. III. – 364 с. та ін.

західнополіських говірок" Г.Л. Аркушина (2009) – до 300 фемінітивів. Нещодавно з'явився "Словник прізвиськ північно-західної України" у 3-х т. за ред. Г.Л. Аркушина (2009), що засвідчив продуктивне творення на Поліссі жіночих прізвиськ і охопив більше 5000 прізвищевих назв жінок. Апелятиви й антропоніми характеризуються певними семантичними, словотвірними, фонетичними, граматичними, стилістичними особливостями й виявляють, разом з тим, чимало відмінних ознак між собою.

Із семантичного боку апелятивам й антропонімам характерна образність – здатність передавати узагальнений, почуттєво-зоровий образ жінки, відображати емоційно-експресивне сприйняття жінки. Це зрозуміло, адже образне творення мовних одиниць є невід'ємною ознакою діалектного мовлення, де найбільшою мірою зосереджені різні засоби експресивно-емоційного, оцінного відтворення навколишнього світу¹⁰. Образне значення властиве більшою мірою антропонімам, ніж апелятивам, що за кількістю значно поступаються першим. Його можна простежити під час аналізу семантичних зв'язків між фемінітивами (тематичних, синонімічних, антонімічних, родо-видових тощо). Так, значне розшарування фемінітивів за значенням зумовлює членування їх на кілька тематичних груп: 1) назви жінок за діяльністю, професією, напр.: *адвокатка, інкубаторка, палольщица, прадка, свинарка, сновальниця* тощо (СЛ, 24, 86, 150, 171, 191, 199); 2) назви жінок за станом, статусом, напр.: *вигодованиця, головиха, клегиня, масковка, накритка, примачка* тощо (СЛ, 43, 56, 97, 123, 133, 174); 3) назви жінок за родинними зв'язками, напр.: *дядина, маладица, мамдзя, мамуха, невихна, свієсть, сестрієниця, ятровка* тощо (СЛ, 71, 121, 122, 135, 191, 193, 240); 4) назви жінок за віком, напр.: *дівка, маладуха, маладьонка* тощо (СЛ, 66, 121, 121); 5) назви жінок за якостями, рисами характеру, поведінкою, напр.: *балуха, завльотка, лепетуша, пудплитниця* тощо (СЛ, 29, 75, 113, 178); 6) назви жінок за різними обрядовими, казковими ознаками, напр.: *приданка, росалка, светюлка, шахверка* тощо (СЛ, 173, 188, 191, 234). До тематичних груп можуть входити фемінітиви з близьким чи подібним значенням, що дає можливість виділити синонімічні ряди слів, напр.: *покидачка, розлучонка, розводка* (СЛ, 166, 182, 187), *відьма, колдуха, шиптуниха* (СА, I, 64, 235; II, 264); *байстручка,*

¹⁰ Гуцуляк Т. Образний компонент у семантичній структурі діалектної лексики // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Слов'янська філологія : зб. наук. праць. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 118.

бахурка, кропивниця (СА, I, 8, 12, 256), задрипанка, замазура, нехлюя (СА, I, 166, 170, 345), брехля, мутюха, язикаха (СА, I, 32, 326; II, 286), матуська, хресна, хрищона (СА, I, 307; II, 233, 235), лайдаха, лярва, фірдізя, шльондра (СА, I, 276, 297; II, 221, 270), кандуха, кобилюха, товстуха, шерпа (СА, I, 91, 208, 231; II, 202, 262). Подекуди в межах тематичних груп фемінітивів простежуються слова з протилежним значенням, що утворюють антонімічні пари, напр.: *глагоха* “товста жінка” (СА, I, 91) – *сухорєбриця* “худа жінка” (СА, II, 187), *пораюха* “дбайлива господиня” (СА, II, 74) – *похатниця* “жінка, яка не виконує ніякої роботи, а вештається по хатах” (СА, II, 79); та слова із родовидовими відношеннями, що формують гіперо-гіпонімічні групи слів, напр.: *сістра* – *сестриско*, *сеструня*, *систруха* (СА, II, 148, 142, 146); *дивчина* – *дівочка*, *пітнацятка*, *сімнацятка*, *шишнацятка* (СА, I, 131, 134; II, 52, 147, 266); *жаноччина* – *варгеня*, *вераха*, *неха*, *салоха*, *хорошуха*, *худуха* (СА, I, 152, 44, 49, 345; II, 134, 232, 235). Апелятиви зі значенням особи жіночої статі – це в основному однозначні слова, однак у межах кожної тематичної групи трапляються й багатозначні фемінітиви, напр.: *бабуня*, *дядиха*, *жидивка*, *закісниця*, *мачоха*, *побируха*, *сванька*, *сестринка*, *хазяйка*, *циганка*, *швагріха*, *язикаха* (див. СА, I, 6, 149, 155, 168, 308; II, 57, 136, 142, 223, 240, 260, 286). Фемінітиви з образним значенням наявні в різних тематичних групах слів, мають різну семантичну структуру (однозначні й багатозначні), але найбільшою мірою це лексеми, що вказують на внутрішні, зовнішні риси жінки, її характер, поведінку, діяльність. У таких назвах жінок образне значення ґрунтується на прямих значеннях мотивувальних слів, напр.: *відьма* “стара, негарна баба”, *мачоха* “мати, яка не турбується про своїх дітей”, *попада* “жінка, яка носить довгий одяг”, *тацильниця* “жінка, яка згрібає сіно на сінокосі”, *хвалюнка* “жінка, яка любить хвалитися” (СА, I, 64, 308; II, 71, 193, 225); або на переносних значеннях твірних слів, напр.: *зведінка* “нерідна дочка”, *кобилюха* “товста жінка”, *ляскотуха* “жінка, яка багато говорить”, *мазьоха* “дівчина, яку надмірно пестять”, *пригінниця* “прийомна дочка”, *свистуха* “дівчина-підліток” (СА, I, 183, 231, 298, 301; II, 85, 139).

Семантична класифікація прізвиськ жінок набагато глибша і складніша, ніж апелятивів. Вона охоплює такі основні групи фемінітивів: 1) назви жінок за відношенням до когось, чогось; 2) назви жінок за станом, статусом; 3) назви жінок за діяльністю, різними діями, функціями; 4) назви жінок за фізичними, фізіологічними, віковими ознаками; 5) назви жінок за внутрішніми якостями, характером та їх проявами; 6) назви жінок за зовнішнім виглядом, подібністю до когось; 7) назви жінок за церковними,

обрядовими ознаками; 8) назви жінок за територіальною, національною належністю. Названі групи у свою чергу поділяються на окремі підгрупи слів. Так, перша група охоплює слова, що позначають жінок за відношенням до чоловіка (Академічка, Андроніха, Бадзилява), батька (Адамишка, Арламиха), діда (Банадіха, Веренчіха, Гаркати́ха), матері (Аптекари́ша), бабусі (Баберайке, Бурдичка, Гортинка), дітей (Багачка, Боби, Гарбузи́ха), своїх предків (Бандурчіха, Бояри́ха, Вакули́ха), до себе (Антонька, Артисючка, Бальона) (див. СПА, I, 35, 41, 55, 34, 45, 68, 184, 44, 51, 158, 258, 53, 118, 230, 70, 138, 168, 43, 46, 67). До другої групи належать слова, що характеризують жінок за сімейним станом (Амазонка, Бездови́ця, Дівочка), соціальним станом (Байстриючка, Бахурка), майновим станом (Бідиха), родинним статусом (Близнючка), ситуативним станом (Аді́дас, Балеринка, Баюшка) (див. СПА, I, 38, 89, 323, 58, 84, 106, 115, 34, 64, 86). Третя група містить слова, що позначають осіб жіночої статі за професійною діяльністю (Амеба, Бетка, Голочка), тимчасовими діями, функціями (Баба Ніндзя, Грибчи́ха, Депутати́ша) (див. СПА, I, 38, 100, 249, 49, 263, 301). Четверту групу становлять слова, що вказують на фізичні ознаки жінок (Акробатка, Антилопа, Березкіна), фізіологічні (Абдикоса, Біленьчи́ха, Глухидна), вікові (Баби́ця старенька) (див. СПА, I, 36, 42, 97, 31, 81, 108, 244, 53). П'ята група – це слова, що є репрезентантами внутрішніх якостей жінок (Балачка, Баронеса, Варгата), здібностей, задатків (Артистка, Бадала), інтересів, уподобань (Актриса, Бігуні́ха, Брошка), поведінки, вчинків (Балабайка, Білоручка, Босячка, Всезнайка) (див. СПА, I, 64, 79, 172, 46, 54, 36, 105, 144, 60, 112, 135, 208). Фемінітиви шостої групи позначають жінок за зовнішнім виглядом (Багіра, Берізка, Білогрива) та подібністю до когось (Анфіса, Білосніжка, Грабля, Естер) (див. СПА, I, 54, 98, 111, 43, 112, 260, 350). Слова сьомої групи характеризують жінок за церковними ознаками (Богиня), обрядовими (Варуха). А слова восьмої групи є назвами жінок за територіальною належністю (Арсонівка, Бережнючка, Велимчанка), національністю (Білоруска, Грузинка) (див. СПА, I, 45, 81, 182, 97, 111, 269). Серед аналізованих антропонімів переважають фемінітиви, що характеризують жінок за відношенням до когось і мають у своїй основі прізвища, прізвиська, імена, назви занять різних близьких людей. Велику кількість становлять ще найменування жінок за діяльністю, різними діями, функціями та за належністю до певної території. Невеликою мірою представлені й назви жінок за внутрішніми якостями, характером, їх проявами. Інші ж антропоніми зафіксовані в незначній кількості. Як показує "Словник прізвиськ північно-західної України" за

ред. Г.Л. Аркушина, багатозначні й однозначні фемінітиви майже в однаковій кількості поширені на півночі України. А в семантичній структурі багатозначних може поєднуватися кілька різних або однакових значень, напр.: *Бджілка* “жінка, яка часто носить кофту з чорними і жовтими смугами”, “жительки, які дуже люблять танцювати; невтомні й непосидючі”, “балакуча жителька” (СПА, I, 86), *Видра* “сварливі жительки”, “жительки з поганим характером”, “жінка, яка знає різні заклинання”, “жителька родом із с. Видранка”, “жителька: від прізвища Видрич” (СПА, I, 188), *Грибиха* “жителька: від дівочого прізвища Грибова”, “жителька: від прізвища Гриб”, “жителька: від прізвиська батька Гриб” (СПА, I, 263). Слід звернути увагу й на те, що основна частина зафіксованих у “Словнику прізвиськ північно-західної України” за ред. Г.Л. Аркушина фемінітивів поширена саме на півночі України, як засвідчує джерельна база цього словника. Водночас багато з них може сприйматися як апелятиви, оскільки в сучасній українській літературній мові вони дійсно є загальними назвами осіб жіночої статі. Це переважно назви жінок за діяльністю і місцем проживання, напр.: *Аптекарка*, *Бессарабка*, *Бібліотекарка*, *Галичанка*, *Заправщиця*, *Зоотехнічка*, *Кастеляниша*, *Кухарка*, *Латишка* (СПА, I, 44, 99, 105, 220, 383, 400; II, 39, 119, 126). Майже всі розглянуті за вказаним словником прізвиська жінок є образними лексемами, в основі яких лежить пряме або переносне значення твірних слів, напр., пряме значення – *Лідунця* “маленька жіночка: від власного імені Лідія”, *Луківка* “жителька, хата якої на луці”, *Льотчиця* “жителька, чоловік якої був льотчиком”, *Манушка* “жителька, яка манить до себе чужих чоловіків” (СПА, II, 147, 158, 177, 203); переносне значення – *Літучка* “жителька: коли сварилася з чоловіком, то стрибала з балкону”, *Лулавка* “жительки, які часто кліпають очима (“лупають”)", *Льотчиха* “жителька, чоловік якої одного разу у нетверезому стані перевернувся трактором у річку”, *Макулатура* “жителька, яка працює бібліотекарем” (СПА, II, 151, 159, 177, 192). Оскільки прізвиська створюють і дають спеціально, навмисно, намагаючись оцінити жінку за певними її рисами (переважно негативно) й висловити емоційно-експресивне ставлення до неї, то й лексеми такі мають завжди образний характер.

На словотвірному рівні апелятиви й антропоніми зі значенням особи жіночої статі – це в основному похідні словотвірні одиниці, що відзначаються багатьма спільними й відмінними особливостями деривації. Серед апелятивів трапляється декілька непохідних фемінітивів (*баба*, *мати*, *сестра*, *тітка*, *ятрівка* тощо), антропоніми – це тільки похідні словотвірні одиниці. Похідні загальні назви жінок характеризуються різною структурою, але

здебільшого є морфологічними дериватами, утвореними суфіксальним способом. Специфікою суфіксальних апелятивів є значне розмаїття словотворчих формантів і сполучуваність їх з однією і тією ж твірною основою, що зумовлює різні парадигматичні відношення між фемінитивами. Зокрема, можна виділити такі словотвірні парадигми в межах аналізованих апелятивів: баба – бабела, бабера, бабеца, баб'єнка, бабзно, бабис, бабина, бабіта, бабоха, бабочка, бабура, бабуха (СА, I, 4, 5, 6); мати – мамка, мамойка, мамоха, мамуся, матисько, матуся, матухна, матюнка (СА, I, 303, 307); сестра – сестринка, сестриско, сестриця, сестронька, сеструня, сеструха, систрина (СА, II, 142, 146) та інші. До складу словотвірних парадигм входять переважно слова з близьким значенням, що відображають словотвірну синонімію фемінитивів, напр.: братиха, братова (СА, I, 31); дохториця, дохторка (СА, I, 134, 140); зовеця, зовухна (СА, I, 193); копалниця, копаля (СА, I, 241); красуха, красьоха (СА, I, 251); лигунка, лигуха (СА, I, 283); небошка, небощица (СА, I, 343); плаксоха, плаксуля, плачка (СА, II, 53); побиральниця, побируха (СА, II, 57); покиденя, покидуха (СА, II, 64); садоха, садільниця (СА, II, 133); тьота, тьотка (СА, II, 216); швагерка, швагіриха (СА, II, 260); ятровица, ятровка, ятроха, ятрошка (СА, II, 289). Подекуди синонімія простежується між префіксальними утвореннями, напр.: внучка, гонучка (СА, I, 67, 100); прабаба, пребаба, предбаба, пробаба (СА, II, 83, 93). Незначними є випадки протиставлення фемінитивів та групування їх в антонімічні пари, напр.: бабіца – бабойка (СА, I, 5, 6); сванечка – свашиха (СА, II, 136); сестриско – систричка (СА, II, 146); або зіставлення за родовидовими ознаками, напр.: дохна – дочаниця (СА, I, 140); дружка – старша дружка (СА, I, 144, 171). Крім суфіксальних та префіксальних дериватів, трапляються й фемінитиви, утворені префіксально-суфіксальним способом (закісниця), словоскладанням (баба-жаба), основоскладанням (сухобиздя), флексійним способом (поліха, роздера) (СА, I, 168, 4; II, 187, 66, 125). На противагу морфологічній деривації, серед апелятивів зі значенням особи жіночої статі малопродуктивною є лексико-семантична деривація фемінитивів, напр.: баба “знев., дівчина”, білка “породілля до трьох місяців”, кобильоха “знев., товста жінка”, федора “знев., неохайна, забудькувата жінка” (СА, I, 4, 21, 231; II, 221); а також лексико-синтаксична деривація, напр.: перва сестра “двоюрідна сестра”, старша друшка “найближча подруга молодій на весіллі”, хрицона мати “хресна мати” (СА, II, 35, 171, 235).

Антропоніми зі значенням особи жіночої статі – це морфологічні, лексико-семантичні й морфолого-синтаксичні деривати. Найбільшу частину становлять прізвиська жінок,

утворе
стосу
тих,
прізви
суфікс
Кальд
Корж
семан
суфікс
Лексе
Льош
115,
трапл
осно
Мало
Кати
стан
Це п
кого
порі
неж
Мат
Пол
197,
357,
мор
фем
пов
Кру
94,
ант
осн
дер
осн
від
зв'
тво
249
Ос
Па
Ри
ви
ни
сви

утворені морфологічним способом, а саме суфіксальним. Це стосується усіх за значенням антропонімів, а найбільшою мірою тих, що позначають жінок за відношенням до когось. Такі прізвиська мають специфічні дериваційні форманти, переважно суфікс *-их-а*, рідше *-іх-а*, *-ов-а*, *-ев-а*, *-к-а*, напр.: *Іваниха*, *Йовиха*, *Кальдучиха*, *Кобачиха*, *Корнійчикова*, *Кравцева*, *Каленючка*, *Коржичка* (СПА, II, 4, 13, 26, 64, 85, 95, 24, 84). У межах різних семантичних груп антропонімів простежуються й інші словотворчі суфікси, напр.: *Крупянка*, *Кукурічанка*, *Курделя*, *Ланатоха*, *Лексендрівка*, *Летючка*, *Липська*, *Лисинка*, *Лідина*, *Любаша*, *Льошниця*, *Магазинерша*, *Макарицька*, *Манюся* (СПА, II, 104, 111, 115, 125, 132, 136, 140, 142, 147, 161, 177, 179, 188, 203). Рідко трапляються складні антропоніми, що виникли шляхом основоскладання, напр.: *Котлетожер*, *Кароглазка*, *Криволапа*, *Малолетка* (СПА, II, 91, 36, 99, 195), або словоскладання, напр.: *Катька-каратистка* (СПА, II, 41). Досить велику кількість становлять прізвиська, утворені лексико-семантичним способом. Це переважно антропоніми, що позначають жінок за подібністю до когось, чогось, дають їм здебільшого негативну оцінку, у порівнянні з різними представниками живого світу і предметами неживого світу, напр.: *Мальвіна*, *Манка*, *Марадона*, *Маршрутка*, *Мать Тереза*, *Миша*, *Мімоза*, *Монета*, *Морква*, *Муха*, *Наталка*, *Полтавка*, *Ніндзя*, *Одеса*, *Орієнтація*, *Папуга*, *Півонія* (СПА, II, 197, 202, 205, 213, 219, 250, 254, 268, 271, 292, 301, 313, 324, 335, 357, 393). Невеликою продуктивністю характеризуються морфолого-синтаксичні деривати, до яких належать перш за все ті фемінітиви, що відображають внутрішні, зовнішні риси жінок, їх поведінку, різні дії, вчинки, напр.: *Коротенька*, *Кошлата*, *Красива*, *Кручена*, *Лиса*, *Лінива*, *Лякана*, *Маленька*, *Мальована* (СПА, II, 87, 94, 96, 105, 140, 149, 165, 193, 197). Численна кількість антропонімів, їх обширна словотвірна база, спроможність твірних основ продукувати велику кількість похідних і здатність дериваційних формантів сполучатися з однією і тією ж твірною основою спричинили формування різних парадигматичних відношень і в межах прізвиськ жінок. Насамперед це синонімічні зв'язки, що встановлюються між словами одного й різних способів творення, напр.: *Михалева*, *Михалиха*, *Михієва* (СПА, II, 247, 248, 249); *Носата*, *Носатка*, *Носорожка*, *Носулька* (СПА, II, 316, 317); *Остатиха*, *Остатицька*, *Остатівська* (СПА, II, 337); *Патлаха*, *Патлійка*, *Патлуха* (СПА, II, 367); *Рижжа*, *Риженька*, *Рижулька*, *Рижикова* (СПА, III, 14, 16). Антонімічні зв'язки важко визначаються між антропонімами, бо повного протиставлення між ними немає, напр.: *Попадя* "дочка священика" – *Потиха* "дружина священика" – *Попова* "жителька, дід якої був священиком" –

Попчиха "жителька, предок якої був священником" (СПА, II, 423, 424, 425, 426). Більшою мірою, ніж антонімія, простежуються родові відношення, але й вони є умовними, напр.: *Риба* – *Рибачка* "жителька: від прізвища Рибак", *Рибкіна* "жителька: від прізвища Карась", *Рибочка* "жителька: від прізвища Рибка" (СПА, III, 12, 13); *Роман* – *Романіха* "дружина і дочка Романа", *Романчикова* "жителька, свекра якої звали Роман", *Романчукова* "жителька: від імені батька Роман", *Ромчиха* "жителька: від імені чоловіка Роман" (СПА, III, 23, 24). Кілька родо-видових утворень можна виділити навіть у межах однієї словотвірної парадигми, напр.: *Петро* – *Петриха*, *Петричиха*, *Петричка*, *Петрунеля*; *Петрашова*, *Петрівна*, *Петруха*; *Петраківська*, *Петруніха* (СПА, II, 383, 384, 382).

Зі стилістичного погляду до фемінікону північного наріччя української мови увійшли нейтральні й марковані слова. Стилістично нейтральні – це переважно усталені, загальноновживані фемінітиви сучасної української літературної мови, що з первинним або вторинним значеннями можуть використовуватися на певній території не тільки північного наріччя, а й інших наріч української мови. Але в межах певного говору можуть набувати й специфічних значень, напр., у межах північного наріччя: *шетуха* "та, яка говорить тихо", "та, яка підмовляє проти когось" (СА, II, 262). Основну частину становлять все ж стилістично марковані фемінітиви (загальні й власні), а саме діалектизми. А багатство та розмаїття власних фемінітивів північного наріччя підтверджують обширні групи номінативних одиниць, що здатні позначати жінку за однією і тією ж ознакою, напр., зі значенням "бруднуля" вживаються слова *неха*, *нираха*, *нечупара*, *зальопа*, *лярва*, *гразнуха*, *зателепа*, *швендя*, *лейба*, *блудяца*, *чорнуля* (СЕА, 17). Такі групи слів Г. Аркушин назвав евфемізмами і для прикладу виділив двадцять фемінітивів, що можуть набувати евфеміністичного значення (див. СЕА, 11-24). Багатство фемінікону північного наріччя відображають і художні твори письменників Північної України, напр., у Лесі Українки: *мати*, *мама*, *матуся*, *матінка*, *ненька*, *ненечка*; *дочка*, *доня*, *донечка*; *тітка*, *тіточка*, *тьотя*, *тітуся*; *дядина*, *дядинуся*; *дівча*, *дівчина*, *дівка*, *дівчатко*, *дівчаточко*, *дівонька*, *дівчинонька*¹¹.

Загальні й власні назви жінок відображають й інші особливості північного наріччя української мови. Зокрема, з фонетичних рис

¹¹ Див.: Павленко Л. Номінації осіб у творах Лесі Українки: структурно-ономасіологічний аспект // Науковий вісник ВДУ: журнал Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки. Філологічні науки. – Луцьк: Ред.-вид. відділ "Вежа" ВДУ, 1999. – № 10. – С. 65.

можна виділити такі ознаки, як вживання звуків [и], [е] та дифтонга [іе] замість [і], що походить з [ē] або [ě], напр.: *дивчина, левашиха, лившунка* (СА, I, 131, 279, 283), *невіехна, паражіелля, свієсть* (СЛ, 135, 152, 191), зміна [о] на [а] в ненаголошеній позиції, напр.: *знашеница, мадістка* (СА, I, 193, 300), наближення звука [о] до [у], напр.: *пудлизниця, робутуха, руділля* (СА, II, 101, 111, 130), втрата дзвінкими звучності, напр.: *друшка, небошка* (СА, I, 145, 343); тверда вимова звуків [р], [ц] напр.: *вераха, замужнича, копалниця* (СА, I, 49, 172, 241), *переговорщица, прадка* (СЛ, 156, 171) та інші. Вказані процеси зумовлюють значну варіантність у межах фемінітивів, напр.: *вигодованиця, вігодованиця* (СЛ, 46), *галавиха, головиха* (СЛ, 52, 56), *масковка, московка* (СЛ, 123, 128), *чалядка, челядка* (СЛ, 229, 230), *інкубаторка, кубаторка* (СЛ, 86, 108).

Фемінітиви північного наріччя охарактеризовано без вказівки на їх конкретну територію поширення. Хоч кожна назва жінки могла би мати географічну ідентифікацію, як це показав Г. Аркушин у “Словнику прізвиськ північно-західної України”. Та й саме північне наріччя, його велика протяжність уздовж північного кордону України, межування з білоруськими, польськими, російськими говірками, з південно-західним і південно-східним наріччями української мови спонукають до більш детального пословесного аналізу фемінікону, адже найменування жінок західної частини Полісся можуть суттєво відрізнитися від східної чи центральної, напр., пор.: на заході – *братанка, сестрінка, братиха, некукібниця* і на сході – *хупавка, челядка*¹².

Усе ж розглянуті фемінітиви є виразною складовою частиною фемінікону сучасної української мови, що засвідчують неповторні лексичні, словотвірні, стилістичні та інші особливості північного наріччя української мови. Вони поділяються на апелятивні й ономастичні найменування, які відзначаються своєрідними семантичними, дериваційними ознаками. Найбільш показовими й водночас спільними їх рисами є здатність виражати образне значення, диференціюватися за семантикою, лексична й словотвірна синонімія, морфологічний і лексико-семантичний способи деривації, переважання власних фемінітивів-діалектизмів, специфічні фонетичні ознаки. Фемінітиви північного наріччя виявляють спільні риси і з фемінітивами сусідніх наріч та говорів (української, російської та білоруської мов), що може бути предметом нових діалектологічних досліджень про фемінітиви української мови.

¹² Жилко Ф.Т. Говори української мови. – К.: Радян. школа, 1958. – С. 35, 46, 47.

Марія Брус

Феминитивы северного наречия украинского языка

Научная статья есть первым шагом в проведении комплексного исследования феминитивов северного наречия украинского языка с использованием известных сегодня лингвистических трудов (лексикографических, монографических и т.д.), показать своеобразие феминикона этого этнографического региона Украины. В ней проанализировано нарицательные и собственные имена женщин на лексическом и деривационном уровнях, показано совпадающие и отличительные черты в их семантической и словообразовательной организациях. Отмечено, что для северного наречия характерно активное словообразование специфических прозвищ женщин, развитие лексической и словообразовательной синонимии феминитивов, доминирование собственных феминитивов-диалектизмов, отображение ими специфики северного наречия.

Ключевые слова – северное наречие, феминитивы, семантика, деривация.

Maria Brus

Feminitives of the North Ukrainian Vernacular

The article is the first attempt to make a complex analysis of the North Ukrainian vernacular using known at present linguistic sources (lexicographic, monographic, etc.) and to show the peculiar character of the feminicon of this ethnographic area of Ukraine. There have been analyzed female common and proper names on the lexical and derivational levels. Their common and distinctive features in their semantic and word-building organization have been shown. It has been pointed out that the North Ukrainian vernacular is characterized by the active forming of specific female nicknames, by their considerable prevalence over appeals, by the development of lexical and word-building synonymy of feminitives, by the dominance of stylistically marked female names – mainly of feminitives dialectisms, by their reflection of the North Ukrainian specificity.

Key words: North Ukrainian vernacular, feminitives, semantics, word-building.